

‘OKU FAKAFUOFUA ‘I ‘A E IKU‘ANGÁ ‘E HE NGAAHI FILI ‘OKU FAÍ

Palesiteni Thomas S. Monson
Tokoni ‘Uluaki ‘i he Kau Palesitenisi ‘Uluaki

Faeasaiti ‘a e CES ma‘á e Kakai Lalahi Kei Talavou • ‘Aho 6 ‘o Nōvema 2005
‘Univēsiti ko Pilikihami ‘Tongi

Ko ha ha‘ofanga faka‘ofofa mo‘oni kimoutolu, ko ha to‘u tangata kuo fili, ‘a ia ‘oku mou fakataha heni ki he Senitā Meliotí he ‘Univēsiti ko Pilikihami ‘Tongi pea mo ha ngaahi feitu‘u kehe pē. Ko ha lāngilangi ke u fakataha mo kimoutolu, pea ‘oku ou loto ke mou mea‘i ‘oku ‘ikai ha toe potu he māmani te u fie ‘i ai he efiafi ni ka ko e feitu‘ú ni.

‘Oku ou fakahoko e tufakangá ni hili ha‘aku lotu fakamātoato. ‘Oku ou fie ma‘u ai ho‘omou tuí; pea ‘oku ou kolea ho‘omou lotú.

‘I he‘eku vakai atu kiate kimoutolu ‘oku lōnuku heni mo fakakaukau kiate kinautolu ‘oku fakataha ‘i he ngaahi feitu‘u kehé, ‘oku taki ai ‘eku fakakaukau ki ho‘omou mātu‘á. Kuo ta‘u lahi ‘eku ma‘u faingamālie ke u kau he meimei uike kotoa pē ki ha ngaahi konifelenisi fakasiteiki mo ‘i ha ‘apí ‘o ha palesiteni fakasiteiki pe tokoni palesiteni fakasiteiki. ‘Oku fa‘a hoko ha ngaahi me‘a mālie ai he taimi ‘e ni‘ihi. Ne ‘i ai he taimi ni‘ihi ha ki‘i tamasi‘i pe ta‘ahine, ne ‘ikai ke ne ‘ilo ‘e ia ne ‘oange e loki mohe si‘ene tangata‘eiki mo ‘ene fine‘eiki ke nofo ai ha Taki Mā‘olunga, pea tolotolo hengihengia mai mo fakakaukau ke mohe mo e Fine‘eiki mo e Tangata‘eiki—‘o ne toki mo‘utāfu‘ua mo ‘ohovale he‘ene ‘ilo ‘oku ‘ikai ko e me‘a ia ‘oku hokó.

Ne hoko ha me‘a ‘i he ngaahi ta‘u lahi kuo hilí, lolotonga ‘eku ‘a‘ahi ki he Siteiki ‘Initianapolisí, ‘oku ou manatu ki ha pehē mai ‘a Palesiteni Lou, ne ngāue he ‘Univēsiti Petuú, “‘E Monisoni, te ke fie nofo mo kimautolu ‘i hoku ‘apí he efiafi Tokonakí, pe te ke fie nofo heni mo hoku tokoní ‘i ‘Initianapolisi, ‘o ‘oua te ke fononga mama‘o mo au ‘i ha maile ‘e 40?”

Ne u tala ange, “Palesiteni Lou, kuo fuoloa e po‘ulí, pea kapau ‘e sai pē, te u nofo pē mu‘a heni mo ho tokoní ‘i ‘Initianapolisi.”

Pongipongi hono hokó kuo fakafe‘iloaki mai ‘a Palesiteni Lou he taimi valú, “‘E Monisoni, ne ke fai ha fili tonu.”

Ne u ‘eke ange leva, “‘O fēfē?”

Tala mai ‘e ia, “‘Oku ‘i ai ha‘ama tamasi‘i ‘oku ako he ‘univēsiti, pea ko ‘ema ‘amanakí, te ke mohe koe ‘i homa loki mohé he pō Tokonakí. Hala ke ma ‘ilo pea ta‘e‘amanekina, ‘e foki mai ‘ema tamasi‘i mei he akó he uá hengihengi, hū mai he matapā mu‘á, kaka hake ki homa loki mohé, fakamo‘ui e māmá, pea kaila, ‘Pē!”

‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo pe ko hai na‘e mei ‘ohovale tahá, kapau na‘á ku nofo mo e palesiteni fakasiteiki—ko e tamasi‘i akó pe ko au! Mahalo ko ha me‘a lelei ‘ene ta‘e hokó.

Ka, ‘e hoku ngaahi kaungāme‘a kei talavou, ko ha mo‘ui faka‘ofofa mo‘oni ‘oku tali mai kiate kimoutolu. Mahalo he ‘ikai ke mou hoko ko ha Sione Keipoti (John Cabot), ‘o ne folaua e vahá mo ha fekau mei he tu‘i ke kumi fonua fo‘ou, pe hoko ko Kapiteni Kuki, ‘o a‘u ‘ene folau kumi fonuá ki ha “ngaahi potu mama‘o ‘oku fo‘ou e ongo honau hingoá.”¹ Ka te mou lava ‘o hoko ko ha kau fekumi ‘i he laumālie, mo ha tu‘utu‘uni ke ‘ai ‘a māmani ke lelei ange ‘aki ha‘amou ‘ilo‘i ha founga fo‘ou he mo‘uí mo fakahoko ha ngaahi me‘a lahi. Ko e laumālie ‘o e fekumí, tatau ai pē pe ‘i he funga ‘o māmani, pe vavaá, pe ‘i he ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e mo‘ui ma‘ongo‘ongá, ‘oku kau ai hono fakatupulaki ‘o e ivi ke matu‘uaki ‘i he lototo‘a, ‘a e faingata‘á mo e me‘a fakamamahí ‘aki e loto fiefiá, pea ikuna ‘aki e loto fakatōkilaló.

‘Oku mea‘i ‘e hamou tokolahi ‘a e faiva *Fiddler on the Roof*. Ko hoku manako ia. ‘Oku kata e taha kotoa he‘ene mamata ki he tamai ‘a e fāмили Siu tō‘onga fakakuonga mu‘a ko ‘eni ‘i Lūsiá, ‘i he‘ene feinga ke fekuki mo e feliliuaki ‘a e taimí ne hū mai mo hono ngaahi ‘ofefine hoihoifuá ki honau ‘apí. Ne nau hiva, “Tokotaha Fakatauhoa, fakatauhoa, kumi mai haku hoa.” Hiva leva ‘e he tamai ko Tēvií ‘o tali mai, “Kapau pē ko ha Tangata Koloa‘ia Au.” Ne fakatēlo‘imata e taha mamatá ‘i he‘enau ongona e hikuhiku le‘o ‘o e “Hopo mo e Tō ‘a e La‘aá,” pea hangē ne hounga kiate ia e ‘ofa ‘a Tēvī ‘i hono kolo tupu‘angá ‘i he taimi ne hiva‘i ai ‘e he kau faivá ‘a e “Aniteviká (Anatevka).”

Ne mōlia kotoa atu e mahu'inga 'o e fiefia he faivá, ongo 'o e fasi, mo e lelei hono fakafaiva'í, 'i he taimi ne lea ai 'a Tēvií, pea ne hangē kiate au ko e pōpoaki ia 'o e hivá. Na'á ne fakatahataha'í mai hono ngaahi 'ofefine hoihoifuá ki hono tafa'akí, peá ne fale'í kinautolu 'i he'enau sioloto ki honau kaha'ú, he 'ātakai nonga ne 'i aí. Tala ange 'e Tēvī, "Manatu'í, ne tau 'ilo'í kitautolu 'i 'Anitevika, pea mo ia 'oku fiema'u 'e he 'Otuá ke tau a'usiá."

'I he 'etau hoko ko e Kāingalotu 'o e Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'oku tau 'ilo'í pe ko hai kitautolu mo ia 'oku fie ma'u 'e he 'Eikí ke tau a'usiá. Fanongo angé ki he mo'oni 'oku ako'í mai 'e he 'uluaki tohi 'a Mōsesé, 'a ia ko Sēnesi: "Pea na'e folofola 'a e 'Otuá, Ke tau ngaohi 'a e tangatá 'i hotau tatau, mo [ho] tau anga. . . . Na'e ngaohi 'a e tangatá 'e he 'Otuá 'i hono tataú, na'á ne ngaohi ia 'i he tatau 'o e 'Otuá; na'á ne ngaohi 'a kinaua ko e tangata mo e fefine. Pea na'e tāpuaki'í 'a kinaua 'e he 'Otuá" (Sēnesi 1:26–28).

Na'e fakatupu 'i he tatau 'o e 'Otuá. He 'ikai ke tau lava mo'oni 'o puke 'a e fa'ahinga tui ko 'ení ta'e foua hano ongo'í ha ivi mo ha mālohi lahi. 'I he'etau hoko ko e Kāingalotú, 'oku tau 'ilo ne tau mo'ui ki mu'a pea tau toki omi ki he māmaní, ko e mo'ui fakamatelié ko ha taimi sivi'í'anga pē ke tau fakamo'oni'í ai 'oku tau talangofua ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá ke taau ai mo e nāunau fakasilesitalé. 'Io, 'oku tau 'ilo pe ko hai kitautolu pea mo ia 'oku fiema'u 'e he 'Otuá ke tau a'usiá. Ka ko e 'ilo ko iá, 'oku 'ikai ke ne fakapapau'í te tau lava 'o a'usia 'etau taumu'a 'o e mo'ui ta'engatá.

'I he lolotonga 'o e vaeua'í senituli ne toki 'osí nai, ne hoko ha hōloa māmālie 'i māmani kotoa 'i he ngaahi tūkunga lahi 'o e mo'uí. Ne tau vakai ki he nofo fakataha kae 'ikai angama'á, 'a e saienisí ta'e kau ai e fa'ahinga 'o e tangatá, 'a e 'iló ta'e kau ai e 'ulungāngá, 'a e pisinisí kae 'ikai mapule'í leleí, 'a e lotú kae 'ikai ha feilaularau, ke fiefia kae 'ikai ha konisēnisi, 'a e me'a fakapolitikalé kae 'ikai ke 'i ai ha tefito'í mo'oni, pea mo e tu'umālie kae 'ikai ngāué.

Mahalo ne fakamatala'í lelei 'e he fa'u tohi 'iloa ko ia ko Sālesi Tikení hotau kuongá 'i he'ene fakamatala'í ha kuonga 'i he senituli 'e ua kuo hilí. Na'e kamata 'aki 'eni 'e ne talanoa 'iloa ko e *A Tale of Two Cities*:

"Ko e kuonga lelei tahá 'eni, pea ko e kuonga kovi tahá 'eni, ko e kuonga 'o e potó, ko e kuonga 'o e valé, ko e 'ēpoki 'o e tuí, ko e 'ēpoki 'o e ta'e tuí, ko e fa'ahita'u 'o e Māmá, ko e fa'ahita'u 'o e Fakapo'ulí, ko e fa'ahita'u failau 'o e 'amanaki leleí, ko e fa'ahita'u momoko 'o e

li'ekiná, ne ma'u 'a e me'a kotoa pē, ka na'e hala'atā ha'amau me'a 'e ma'u."

Ko homou māmani 'eni. 'Oku 'i homou nimá pē 'a e kaha'ú. 'Oku 'iate kimoutolu pē 'a e ola 'e ma'ú. 'Oku 'ikai faingofua 'a e hala ki he hakeaki'í 'o hangē ha hala pule'anga 'oku 'ikai hano ngata'anga e vakai ki aí, ta'e fakangatangata hono omá, pea mo ta'e sivi'í 'a e taukeí. Ka, 'oku lahi ai ha ngaahi manga'í hala mo afeafe, afe māsila, pea mo pule'í mo e oma 'o e lele aí. 'E sivi'í ai ho'o taukei faka'ulí. Kuó ke mateuteu? Ko koe 'oku faka'ulí. Kuo te'eki ke ke fou mai heni ki mu'a. Me'a-mālie, ko e Taha Pule he Tofa Halá, 'a 'etau Tamai Hēvaní, kuó Ne 'omi ha mape 'o hā ai e hala ke tau fouá. Kuó Ne 'osi fokotu'u ha ngaahi faka'ilonga he halá ke tataki koe ki ho'o taumu'a. Mahalo te ke fakatokanga'í ha ní'ihí 'o 'Ene ngaahi faka'ilongá:

- "Faka'apa'apa ki ho'o tamaí mo ho'o fa'eé" (Ekesōtosi 20:12).
- "Kumi. . . 'i he ngaahi tohi tapú; ko ia . . . ia 'oku fakamo'oni kiate aú" (Sione 5:39).
- "Fuofua kumi 'a e pule'anga 'o e 'Otuá mo 'ene mā'oni'oni" (Mātiu 6:33).
- "Ke ma'a 'akimoutolu" (3 Nifai 20:41).

Kuo 'osi fokotu'u foki 'e he tokotaha angakoví ha ngaahi faka'ilonga he halá ke veuki 'aki ho'o fakalalaká mo afe'í koe mei he hala 'o e mo'oni ki he ngaahi afenga 'o e angahalá. 'Oku fakatau kotoa 'ene ngaahi afengá ki ha hala mate. Kuó ke fakatokanga'í nai 'a e ngaahi faka'ilonga ko 'ení?

- 'Oku 'ikai ko ha fu'u me'a 'ene tu'o tahá.
- He 'ikai uesia ai ha taha ka ko au pē.
- 'Oku 'a'aku 'eku 'ofá ke foaki; 'oku 'a'aku 'eku mo'uí ke fakahoko.
- Kuo liliu e kuongá.

Kuo hā mahino 'eni 'a hotau fatongia ke filí, 'a e palopalema mahino ko ia 'i he mangahala 'o e mo'uí. Ko ia ko ē te ne taki hifo koé 'oku talitali lelei pē ki ha pō kaupō'uli, ki ha lotu liliu ngofua, ki ha konisēnisi puputu'u, ki ha 'atamai 'oku ta'e pau. Kuó ke mateuteu nai ke fai e fili 'i he mangahalá?

'Oku 'ikai ke u lava 'o fakamamafa'í fe'unga 'a e ngaahi fili 'oku makatu'unga ai 'a e iku'angá. He 'ikai ke ke lava 'e koe 'o fai ha fili ta'engata ta'e te ke ma'u ai ha ngaahi ola ta'engata.

Tuku mu'a ke u 'oatu ha ki'i founa faingofua te ke lava ai 'o fakafuofua'i 'a e ngaahi fili 'oku ke fehanga'angai mo ia. 'Oku faingofua pē ke manatu'i, ka 'oku fa'a faingata'a ke fakahoko: He 'ikai ke ke tonu koe 'i ha'o fai 'a e me'a 'oku halá; he 'ikai ke ke hala koe 'i ha'o fai 'a e me'a 'oku totonú. 'Oku fakatokanga ma'u atu pē ho konisēnisí 'o hangē hao kaume'á, ki mu'a peá ne toki tautea koe 'o hangē ha fakamāú.

'I he fakahā 'a e 'Eiki ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'i Ketilani 'i 'Ōhaiō 'i Mē 1831, na'á ne fale'i ange ai, "Pea ko e me'a 'oku 'ikai fakamāma'i, 'oku 'ikai ke tupu ia mei he 'Otuá, pea ko e fakapo'ulí ia. Ko e me'a 'oku tupu mei he 'Otuá ko e māmá ia" (T&F 50:23–24).

'Oku sítu'a ha kakai ta'e fakapotopoto 'e ni'ihi mei he potu 'o e 'Otuá kae muimui ki he fakatauele fakavalevale 'o e ākengá, fakatauvele 'o e manakoá, pea mo e fiefia taimi nounou. 'Oku fakafōtungá 'e he'enau tō'ongá e me'apango ne a'usia 'e 'Īsoá, 'a ē na'á ne fakatau hono tāpuaki 'o e lahí 'aki 'e kulo lú.

Tuku mu'a ke u vahevahe atu e ola 'o ha fakatotolo ne fai 'e ha kautaha 'iloa pea hā 'i he makasini fakavaha'apule'angá, ke fakamahino 'aki.² Ne ui 'a e fakatotoló ni ko e, "Te ke Fai Nai Ia, ki ha Pa'anga 'e Hongofulu Miliona?" Te ne 'oatu e fehu'i tatau ne fai 'i he fakatotoló:

- Ki ha pa'anga 'e hongofulu miliona, te ke lava nai 'o li'aki fakaaufuli ho fāmilí?
- Te ke mali nai mo ha taha 'oku 'ikai ke ke 'ofa ai?
- Te ke lava nai 'o tukuange fakaaufuli ho ngaahi kaungame'á?
- Te ke ngāue pōpula nai he ta'u 'e taha 'i ha tukuaki'i loi?
- Te ke vete kotoa nai ho valá 'i he lotolotonga 'o e kakaí?
- Te ke fakahoko nai ha ngāue fakatu'utāmaki 'e meime mole ai ho'o mo'uí?
- Te ke hoko nai ko ha taha kolekole 'i ha ta'u 'e taha?

'I he fakahā loto 'a e kakaí, ko e peseti ai 'e taha te nau li'aki honau fāmilí, peseti 'e 10 te nau mali ta'e 'i ai ha fe'ofa'aki, peseti 'e 11 te nau tukuange honau ngaahi kaungāme'á, peseti 'e 12 te nau vete honau valá he lotolotonga 'o e kakaí, peseti 'e 13 te nau fie ngāue pōpula 'i ha ta'u 'e taha, peseti 'e 14 te nau fie ngāue pē 'i ha ngāue 'oku fakatu'utāmaki, pea peseti 'e 21 te nau kolekole 'i ha ta'u 'e taha.

Ko e tō'onga ko ē 'a ha taha 'oku pule'i 'e he pa'angá kae 'ikai ko e totonú, 'oku fakahehema ai ia ke mama'o mei he 'Otuá. 'Oku tupu 'i he sítu'a ki he 'Otuá, 'a e maumau'i 'o e ngaahi fuakavá, ta'e a'usia 'o e faka'amú, mole 'o e 'amanakí, ta'e hoko 'o e faka'ānauá, 'amanaki tōnoá, pea uesia mo e mo'uí.

Ko e fa'ahinga me'a holoki mo'ui 'eni 'oku ou kole atu ke mou faka'ehi'ehi mei aí. Ko e fānau faka'e'i'eiki kimoutolu. Ko ho'omou taumu'á 'a e mo'ui ta'engata 'i he pule'anga 'o 'etau Tamaí. 'Oku 'ikai a'usia 'a e fa'ahinga taumu'a pehe'e ia 'i ha fo'i feinga lahi pē 'e taha ka ko ha ola ia 'o e mo'ui angatonu he mo'uí kotoa, ko hano fakatahataha'i 'o ha ngaahi fili fakapotopoto, pea mo e pīkitai ki he taumu'á. Pea hangē ko e maaka fiema'ua ko ia ko e A 'i he lipooti kaati 'i ha lēsoni faingata'a mo fiema'u he kolisí, 'oku pehē 'a e fiema'u 'o e ngāué ki he pale 'o e mo'ui ta'engatá.

'Oku 'i ai ha talanoa fepale fekau'aki mo 'Eukaliti mo Felo pea mo e siomitá. 'Oku pehē tokua ne 'āvea 'a Felo 'i ha ni'ihi 'o e ngaahi fakamatala mo e ngaahi tō'onga 'a 'Eukaliti, pea faka'amu ai ke ne ako e siomitá, pea tali 'e 'Eukaliti ke ne ako'i. Na'e ako ai 'i ha vaha'a taimi peá ne toki ui mai 'a 'Eukaliti 'o talaange ko e founá ia 'oku fu'u tuai. Ko iá ko e Felo; kuo pau ke 'i ai ha founa nounou ange. 'Oku 'ikai loto ia ke fakamoleki hono taimí kotoa he ako siomitá. Pea toki tala ange leva 'e 'Eukaliti 'a e fo'i mo'oni ma'ong'onga ko 'eni. Na'á ne pehēange ki He'ene 'Afió, "'Oku 'ikai ke 'i ai ha founa fakatu'i ia ki he siomitá.'" ³

'E hoku ngaahi kaume'a kei talavou, 'oku 'ikai ke 'i ai ha hala fakatu'i ia ki he fakamo'uí mo e hakeaki'i. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha hala fakatu'i ia ki ha fa'ahinga feinga 'oku fai. Ko e maaka A, ko e ola ia 'o e taumu'a, ki'i sivi, kalasi, sivi lahi, mo e pepa fakatotolo takitaha. 'Oku mu'omu'a 'a e kihí'i lotu fakamātoato, ma'ulotu kotoa pē 'i ha houalotu 'a e Siasí, kaume'a mo'ui taau, kihí'i fili mā'oni'oni, mo e tokoni kotoa pē 'oku fakahoko 'i he taumu'a 'o e mo'ui ta'engatá.

'I he ngaahi māhina sí'i kuo hilí, 'i ha'aku foki mai mei ha ngāue ne u fai 'i Siamane, ne u vakai ki tu'a he matapā sio'ata 'o e vakapuná, peá u fakatumutumu 'i he ngaahi fetu'u 'oku faka'uto'uta mei ai 'e he taha faifolaú 'emau fefolau'akí. Na'á ku fakakaukau mai kiате kimoutolu mo e faingamālie ne tuku mai ke u 'i heni ai mo kimoutolu he pōnī. Ne u fakakaukau ki he fo'i mo'oni "'Oku hangē e ngaahi fakakaukau ko e fetu'ú; he 'ikai ke ke lava 'o ala ki ai. Ka . . . te ke fili kinautolu ke nau hoko ko ho tā-

kitala, pea kapau te ke muimui 'iate kinautolu, te ke a'u ai ki ho'o taumu'a folau."⁴

Ko e hā ha ngaahi taumu'a, kapau 'e muia, te ne 'omi kiate koe 'a e ngaahi tāpuaki 'oku pau ke ke fekumi ki a'i, 'a e konisēnisi nongá, 'a e loto fonu he melinó, fā-mili 'ofá, mo e 'api fe'ofa'ofani?

Tuku mu'a ke u fokotu'u atu e me'a ko 'eni 'e tolu:

Fili tokanga ho ngaahi kaungāme'á.

Palani ho kaha'ú 'i ha taumu'a.

Fakakofu 'aki ho'o mo'u'i e tu'i.

'Uluakí: Fili Tokanga ho Ngaahi Kaungāme'á

'I ha savea ne fai 'i ha ngaahi uooti mo ha ngaahi siteiki 'o e Siasí ne filifili, ne mau 'ilo ai ha mo'oni mahu'inga 'aupito. Ko e kakai ko ē 'oku mali tempale honau ngaahi kaungāme'á, 'oku meimei ke nau mali tempale mo kinautolu, ka ko kinautolu na'e 'ikai ke mali tempale honau ngaahi kaungāme'á, 'oku meimei ke nau ta'e mali tempale mo kinautolu. 'Oku hangē ko ha me'a mālohi ange 'a e ivi 'o e kaume'a 'o ha taha, 'o laka ia he kole 'a e mātu'á, fakahinohino he lokiakó, pe ofi mai 'a e tempalé.

'Oku meimei ke tau hoko 'o tatau mo kinautolu 'oku tau sai'ia a'i. Pea hangē ko e fakamatala 'iloa 'a Nataniela Hōfoni 'i he "The Great Stone Face," 'oku tau pusiaki'i 'a e 'ulungāanga, fakakaukau, pea na'a mo e tō'onga 'a kinautolu 'oku tau sai'ia a'i — pea meimei ko hotau ngaahi kaungāme'á kinautolu. Fakafehoanaki ia mo e ni'ihī hangē ko kimoutolú, 'oku 'ikai palani ki he fiemālie fuonounou, ngaahi taumu'a 'oku 'ikai tu'uloá, pe holi ta'e'aongá, ka ki he ngaahi me'a ko ē 'oku mahu'inga tahá — 'a e ngaahi kaveinga 'oku ta'engata.

'Oku tohi he holisi fakahahake 'o e Fale Lotu Fakamanatu 'o e 'Univēsi Sitenifōtí 'a e fo'i mo'oni ko 'eni: "Ko e me'a kotoa pē 'oku 'ikai ta'engata 'oku fu'u fuonounou, [pea] ko e me'a kotoa pē 'oku 'ikai tu'uloa [oku] fu'u si'isi'i fau."⁵

'Oku ou kōlenga atu ke mou hoko ko ha kaume'a ho'omou Tamai Hēvaní, 'o makehe mei homou ngaahi kaume'a 'i māmaní. 'Okú Ne teu mai pē ke tali ho'omou ngaahi lotú. 'I He'ene hoko ko e Tamai homou laumālie mo Ne fakatupu koe 'i Hono tataú, 'o Ne 'afio'i 'a e ngata'angá mei he kamata'angá, he 'ikai teitei kovi Hono potó kiate koe pea 'e mo'oni ma'u ai pē 'Ene fale'i. 'Ai Ia ko ho kaume'a.

'Oku 'i ai mo ha kaume'a mahu'inga 'e taha 'oku tonu ke ke ma'u, 'a ia ko e pīsope ho uōtí. Kuo ui ia 'e he 'Otuá 'i he kikite pea 'i he hilifakinima 'e kinautolu 'oku ma'u e mafai. 'Oku 'i ai 'ene totonu ki ha tokoni fakalangi 'i hono 'oatu kiate koe ha fale'i mo ha fakahinohinó. 'Ai ia ko ho kaume'a.

'Oku ou kei manatu'i lelei pē 'a e faingata'a 'o e fehangahangai mo e to'u tupu 'o e uooti na'a ku pīsope a'i. Ne 'alu ange ha ki'i finemui hoihoifua ki hoku 'ōfisi 'i ha efiafi 'e taha mo hono kaume'á ke mau talanoa. Na'a na mātu'aki fe'ofa'aki, pea kamata ke ma'u kinaua 'e he fakatauelé.

'I he lolotonga 'emau talanoá, na'a na takitaha fai 'ena fetukupā'aki ke teke'i 'a e fakatauelé pea ke fakamu'o-mu'a 'i he'ena fakakaukau 'a e taumu'a 'o e mali tempalé. Na'a ku fokotu'u ange ha ngāue ke na fakahoko pea na'a ku ongo'i ke u tala ange: "Kapau 'e faifaiangé pea mo 'i ha tu'unga ke mo tō ai peá mo fiema'u ha ivi makehe, telefoni mai kiate au, 'o tatau ai pē pe ko e hā e taimí."

'I ha pongipongi 'e taha ne tatangi ai 'a e telefoni he taimi 1 hengihengi pea pehē mai e le'ó: "Pīsope, ko Sūsana 'eni. 'Okú ke manatu'i ho'o talamai ke u telefoni atu kapau 'e fakatauele'i aú? Pīsope, 'oku ou lolotonga 'i he tu'unga ko iá." Na'a ku 'eke ange leva e feitu'u ne 'i a'i, peá ne fakamatala'i mai ha tau'anga me'alele 'iloa he Tele'a Sōlekí. Ne na luelue mo hono kaume'á ki ha tu'unga telefoni totongi ke telefoni mai. Na'e 'ikai ko ha feitu'u tonu 'eni ke fai ai e fale'i, ka na'e lahi fau e fiema'ú, pea na'e ongongofua e ongo me'a kei talavou ni.

He 'ikai ke u tala atu 'e au e tu'o lahi 'o e telefoni mai 'a Sūsaná. Ka, 'i he taimi ne 'oange ai 'e he tangata tufa meilí 'a e fakaafe malí ki homau 'apí, ne lau mai 'e Sisi-tā Monisoni, "'Oku fakaafe'i koe mo ho hoá ki he ma'u me'atokoni 'o e mali 'ema ta'ahine ko Sūsaná," ne ki'i pehē mai ia, "Fakafeta'i ki he Langí!" Pea 'i he'eku vakai ki he tohi mataiiki 'i laló ne pehē, "Mali 'i he Tempale Sōlekí," na'a ku pehē loto pē, "Fakafeta'i ki he Langí 'i he mālohi 'o e to'u tupu Siasí."

Fili tokanga ho ngaahi kaungāme'á.

Uá: Palani Ho Kaha'ú 'i ha Taumu'a

Na'e pehē 'e Tōmasi Kālaila: "'Oku tatau e tangata 'oku 'ikai ha'ane taumu'a mo ha vaka ta'e fohe'uli— ko e 'auhē, ko e me'a noa pē, pea 'oku 'ikai mahu'inga. 'Ai ha taumu'a ki ho'o mo'u'i, pea te ne 'oatu ha

ivi ki ho'o fakakaukau mo ha mālohi ki ho'o ngāué 'o hangē ko ia kuo tuku atu 'e he 'Otuá."6

Ne u hoko ko ha palesiteni fakamisiona 'i he ngaahi ta'u lahi kuo hilí. Ne u ma'u ha kau faifekau faivelenga mo lelei 'e toko 450. Hili ha ta'u 'e tolu pea mau foki ki Sōleki Sití, ne u 'ohovale mo hoku uaifi 'ofeiná 'i ha efiafi 'e taha, 'i he'ema fakalau 'a e kau faifekau, ne 'i ai si'a kau faifekau fefine na'e te'eki pē ke ma'u si'anau mali. Ne ma fakapapau ai ke fai homa lelei tahá ke tokoni'i kinautolu. Ne u tala ange kia Sisitā Monisoni, "Falanisesi, ta palani 'i ha taumu'a pea fakaafe'i ha toko tolu pe toko fā 'o 'eta kau faifekau fefine faka-'ofó'ofá ki hota 'apí. Te tau fai ha 'ekitiviti 'a ia te nau lava ai 'o tala mai pe ko hai 'i he kau faifekau tangatá kotoa kuo 'osí, te nau fie fakaafe'i ki ha faeasaiti 'i hotau 'apí. Te tau faka'ali'ali leva ai e ngaahi tā 'i he misioná, pea te ta fokotu'utu'u 'a e anga 'o e nofó ke nau fe'ilongaki lelei." Na'e fai ia, pea te u pehē na'e tali lelei 'e he tamaiki fefine 'e toko fā na'e fakaafe'i 'a e tukupaá ni.

Ne mau tuku 'i he ngaahi puha suú ha ngaahi tā taki 'inisi 'e nima māokupu pea 'inisi 'e fitu lōloa 'o e faifekau kotoa pē. Na'e puha pehē 'e fā, 'o 'i ai 'a e tā 'o e faifekau kotoa pē. 'I he taimi ne tangutu takai ai 'a e tamaiki fefiné ni 'e toko fā 'i homau loki talanoá, na'á ku tala ange kia kinautolu taki taha, "Ko ha me'a'ofa 'eni. Sio 'i he ngaahi tā he loto puhá peá ke talamai pe ko hai 'okú ne fakafōtunga 'a e talavou 'oku ngalingali te ke fie fakaafe'i mai ki he faeasaiti." Ko ha me'a mālie mo'oni ia. Te u pehē ko e founga pē taha te u lava 'o fakamatala'i lelei ai iá ko ha'aku fai ha fehu'i. Kuó ke fakatokanga'i nai e fānau valevalé he pongipongi Kilisimasí? Ne mau hoko atu 'o fakaafe'i 'e kau talavou 'e toko fā ne filí ke nau omi mo e kau finemu'i ki homau 'apí, pea ne mau ma'u ha efiafi fiefia lahi. 'I he faka'osinga 'o e pō ko iá, ne u fakatokanga'i ha toko ua 'okú na lue māmālie atu 'i homau ki'i hala simá, peá u talaange kia Sisitā Monisoni, "'Oku hā ngali ola lelei 'eni." Na'á na lue vāofi mo'oni.

Na'e 'ikai fu'u fuoloa mei ai kuó u ma'u ha telefoni mei he talavou. Na'á ne pehē mai, "Palesiteni Monisoni, 'okú ke manatu'i na'á ku palōmesi atu kapau te u 'ofa ha taha, te u tala atu?"

Ne u tala ange, "'Io."

Na'á ne hoko atu, "Palesiteni, 'oku 'i ai e taha 'oku ou 'ofa ai."

Ne u tali ange, "Sai. Ko hai?"

Na'á ne pehē mai, "He 'ikai ke ke teitei misi koe ki ai."

Ne u ki'i fakapotopoto, 'o 'ikai ke u mate'i. Ka ne u tala ange, "Tala mai pē 'e koe." Peá ne tala mai leva 'a e ta'ahine 'osi faifekau ne na fetākinima 'o lue mei he'e-mau paati he efiafi ko iá. Kuó na mali 'eni 'i ha ta'u 'e 42 pea 'i ai 'ena fānau 'e toko nima mo e makapuna tokolahi.

'Oku 'i ai hamou ni'ihi 'oku fanongo ki hoku le'ó kuo 'osi mali; 'oku kei kumi pē ha ni'ihi ki he taha makehe ko ia 'okú ke fie nofo mo ia 'i he ta'engatá. Ko kimoutolu he tu'unga hono uá, mahalo 'e sai ange ke ke talangofua ki he fale'i ne fai 'e Kingi 'Afa 'i he faiva hiva ko e *Camelot*, 'i ho'omou fekumi ki he tangata pe fefine 'okú ke faka'ānau ki aí. 'I he'ene fehangahangai mo e palopalema mātu'aki faingata'á, mahalo ne mei lelei ange kapau ne lea mai 'a Kingi 'Afa kiate kitautolu kāto'a 'i he'ene pehē, "Kuo pau ke 'oua na'a tuku ke faka-'auha 'e he'etau holí 'a 'etau ngaahi faka'amú."7 'Ofa ke mou muimui 'i he fale'i mahu'ingá ni. 'Oku ou kōlenga atu ke mou pīkitai ki homou ngaahi tu'unga mahu'ingá. 'Oku ou kole atu ke 'oua na'a mou mavahe mei ai.

Na'e 'i ai ha'aku faiako Lautohi Faka-Sāpate lelei mo'oni 'i he'eku kei si'i ka kuo 'osi mālōlō. Ko hono hingoá ko Lusi Kētisi.

Ko ha taha hoihoifua 'a Lusi mo fiefia ma'u pē. Na'e fe'unga ke ne ma'u ha hoa taau, ka na'e 'ikai fou mai ha taha ai. Fakalau atu 'a e ta'u pea iku tali pē 'e Lusi he 'ikai pē ke toe mali. Ka 'i he taimi ne ta'u fāngofulu tupu si'i aí, na'á ne fe'iloaki mo Tiki. Ko e fe'ofa'aki 'eni 'i he 'uluaki femātāki pē. Ne taha pē palopalemá: Na'e 'ikai ke Siasi 'a Tiki ia. Ne tō nai 'a Lusi ki he me'a loi ko ia 'o e ta'u motu'á ke mali 'i he 'ikai toe ma'u ha tahá, pea 'amanaki noa pē 'e Siasi ha 'ahó? 'Oku 'ikai pehē 'a Lusi ia. Na'e poto ange ia he me'á ni. Na'á ne tala ange pē ki ai, "Tiki, te u pehē ko ha taha lelei koe, ka he 'ikai ke ta fiefia kapau te ta kaume'a."

Na'á ne 'eke ange, "He ko e hā hono 'uhingá?"

"Koe'uhí he 'oku 'ikai ko ha Māmonga koe."

"E anga fēfē ha'aku hoko ko ha Māmonga? 'Oku ou fie kaume'a mo koe." Na'á ne ako 'a e ongoongoleleí. Peá ne tali 'ene ngaahi fehu'i. Na'á ne ma'u ha fakamo'oni pea papitaiso.

Peá ne tala ange leva, "Lusi, kuó u Siasi, te ta lava leva ke mali."

Ne tali ange 'e Lusi, "Tamasí'i Tiki, 'oku ou 'ofa lahi 'iate koe. Kuó ke Siasi 'eni, ka he 'ikai te ke fiemálie kae 'oua ke ta mali he temipalé."

"Ko e hā hono fuoloa 'o e tali ko iá, Lusi?"

"Meimei ta'u 'e taha, kapau te ta fakahoko e toenga 'o e ngaahi fiema'ú." Hili ha ta'u 'e taha mei ai kuo hū 'a Lusi mo Tiki 'i he fale 'o e 'Eiki.

Ne mo'ui 'aki 'e Lusi 'a e mo'oni 'o e kupu'i hiva:

Loto lahi ke hoko ko ha Māmonga;

Loto lahi ke tu'u tokotaha.

Loto lahi ke fakapapau'i e taumu'á,

Pea loto lahi ke talaki ke 'iloa.⁸

Palani ho kaha'ú 'i ha taumu'a.

Tolú: Fakakofu 'aki Ho'o Mo'uí 'a e Tuí

'Oku hoko 'a e tui ta'eue'ia ko ha taula ki he'etau mo'uí 'i he uhouhonga 'o e puputu'u 'o e ngaahi kuongá, fepakipaki 'o e konisēnisí, mo e fakamamahi 'o e mo'ui faka'ahó.

'E lava 'e he fānau ikí ke 'omi ha ngaahi sīpinga lelei 'o e tuí. Ne u hiki 'i ha taimi ki mu'a atu mei he'etau makasini fakafonuá ha ki'i fakamatala he "Tohi 'a e Fānaú ki he 'Otuá." Na'e mālie ia kiate au.

Ne tohi 'e he ki'i tamasi'i ko Ma'aké: "'E 'Otua, 'oku ou kei tali pē ki he fa'ahita'u failaú ka 'oku te'eki pē hoko mai. 'Oua na'a ngalo."

Pehē 'e ha ki'i tamasi'i 'e taha: "'E 'Otua, kapau ko koe na'á ke fa'u e tu'utu'uni ke 'ave 'a e vevé 'e he fānau ikí, kātaki mu'a 'o liliu ia."

Tohi 'e he ki'i tamasi'i ko Mikí: "'E 'Otua, kapau te ke vakai mai ki he lotú he Sāpaté te u faka'alí'ali atu hoku sū fo'ou."

Hiki 'e Seefi ia: "'E 'Otua, 'oku tōtōatu e founa ho'o fokotu'utu'u 'a e ngaahi fetu'ú ki honau tu'unga totonú. Ko e hā 'oku 'ikai ke ke fai ai ia ki he māhiná?"

Tohi 'e Soisi ia: "'E 'Otua, fakamālō atu koe'uhí ko hoku ki'i tokoua pēpē, ka na'á ku lotua au ke ma'u mai ha ki'i kulí."

'Oku ou sai'ia taha he ki'i tohi ko 'eni meia Mātiú: "'E 'Otua, ne u lau ho'o tohi peá u sai'ia ai." Hili ia peá ne kole ange, "'Oku ou fie fa'u ha tohi 'i ha 'aho 'aki ha fa'ahinga talanoa pehē pē. Ko e ma'u ho'o ngaahi talanoá mei fē? Talamonū atu."⁹

'Oku fie ma'u 'i he tui mo'oní ha loto lahi, pea ko e fa'ahinga loto lahi 'oku fie ma'ú – 'a ē ne fakahā 'e ha ta'ahine ta'u 21 ne ta'u faka'osi he kolisí, na'á ne pehē:

"Kuo fepaki hotau to'u tangatá 'i he ngaahi founa fetu'utaki kotoa pē, mo ha manavasi'i lahi mo si'isi'i kotoa pē — 'a e tailiili na'a 'ikai ma'u ha hoa 'o kapau 'oku 'ikai ngāue'aki 'e ha taha e fa'ahinga me'a fakamulelei tatau ki he ngutú pe manavasi'i hano 'ikai tali kapau he 'ikai fakavaivai ki he tu'unga 'ulungāanga mā'ulalo angé he ko e 'natula ia 'o e manú.'

"'Oku tali 'e hatau tokolahi 'a e fakakaukau 'He 'ikai ke ke lava 'o fepaki mo e mālohí' mo e 'Mo'ui ki he fiefia tahá he taimí ni, he 'e faka'auha kitautolu 'a pongipongi 'e ha tau mahafu 'ātomí pe ha toe me'a fakatupu 'auha kehe.'

"'Oku ou anga fakakuongamu'a fe'unga ke u tui ki he 'Otuá; ke u tui ki hono faka'eieiki mo e me'a 'e ala malava 'e Hono kakaí, 'a e tangatá; pea 'oku ou tui pau, kae 'ikai mohe misi, 'o fe'unga ke u 'ilo 'oku 'ikai ko au toko taha pē 'oku ongo pehení.

"'Oku pehē 'e ha ni'ihi, 'oku 'ikai hatau misiona 'i he mo'uí, 'o 'ikai tatau mo kinautolu 'i he ngaahi to'u tangata ko 'eé —pea tokua 'oku tuku mai kiate kitautolu 'a e me'a kotoa pē. Tokua kuo 'ikai tokoni'i kitautolu ka kuo fakamasiva'i fakalaumālie. 'Oku 'ikai ke u fie nofo au he masiva koloá—pea 'oku 'ikai ke u lava 'o nofo toko taha."

Manatu'i 'oku 'ikai ke lava 'a e tuí mo e ta'e tuí 'o nofo fakataha 'i he 'atamaí 'i he taimi tatau, he 'e teke'i 'e he tahá 'a e tahá. Tu'u ma'u 'i ho'o tuí.

'Oku ou fakakaukau ai ki ha fakaamatala ne u lau fekau'aki mo ha uaifi 'o ha taha 'o hotau kau 'uluaki paioniá. Ko hono hingoá ko Katalina Kētisi Sipenisā. Ko hono husepānití, 'a 'Oasoni Sipenisā, ko ha tangata 'ilo'ilo mo ako lelei. Na'e ohi hake 'a Katalina 'i Positoni pea na'e akonaki'i lelei ia. Na'á ne ma'u mo 'Oasoni ha fānau 'e toko ono. Hili 'enau mavahe mei Nāvuú, ne hōloa si'ene mo'uí 'i he'ene fepaki mo e momokó mo e faingata'á. Ne tohi ai 'a 'Eletā Sipenisā ki he'ene ongomātu'á 'o kole pe 'e lava 'o foki atu ke nau nofo mo kinaua kae 'oua kuó ne langa hano 'api 'i he Hihifó. Ko 'ena talí: "'Ai ke ne faka'ikai'i 'ene tui ngali valé, pea 'e toki lava ke foki mai, ka he 'ikai teitei lava kae 'oua ke ne fakahoko ia." Na'e 'ikai fie faka'ikai'i 'e Sisitā Sipenisā 'ene tuí. 'I he taimi ne lau atu ai e tohi 'a 'ene ongomātu'á, ne kole ange leva ki hono husepānití ke 'oange 'ene Tohi Tapú pea lau ange 'a e

tohi 'a Luté: "Oua na'á ke kole ke u li'aki koe, pe ke u foki mei he'eku muimui 'iate koé: he ko e potu 'okú ke 'alu ki ai te ta o ai; pea ko e potu te ke mohe ai, te ta mohe ai: ko ho kakaí 'e hoko ko hoku kakaí, pea ko ho 'Otuá ko hoku 'Otuá" (Lute 1:16). Na'e tātā 'a e matangí 'i tu'a, tutulu mo e 'ato 'o e salioté, pea puke 'e honau ngaahi kaume'á ha 'ū kulo 'i 'olunga 'ia Sisitā Sipenisā ke 'oua na'a viviku. Ka 'i he ngaahi tūkunga ko 'ení, na'e 'ikai si'ane hanu, kae kuikui faka'osi si'ono fofongá 'o pekia.¹⁰

Neongo pē he 'ikai ke tau foaki 'etau mo'uí 'i he ngāue 'a hotau 'Otuá, ka te tau lava 'o fakahaa'i 'a 'etau 'ofa kiate Iá 'i he founa 'o 'etau tauhi kiate Iá. 'E hanga 'e Ia 'okú ne onгона 'etau lotu lotó, 'e Ia 'okú Ne 'afio'i 'etau ngaahi ngāue ta'e 'iloá, 'o fakapale'i fakahāhā kitautolu 'i he taimi 'e hoko mai ai 'etau ngaahi fiema'ú.

Ka tukituki mai 'a e veiveiúá kiate kitautolu, talaange ki he ngaahi loto veiveiua faikehe, pea mo fakafepaki ko iá: "Kuó u fokotu'u ke u nofo pē mo 'eku tuí, mo e tui 'a hoku kakaí. 'Oku ou 'ilo 'oku 'i ai 'a e fiefiá mo e fiemālié, pea 'oku ou ta'ofi koe, mo ho'o ngaahi fakakaukau ta'epau mo fakaveiveiúá, ke ke faka'auha 'a e fale 'o 'eku tuí. Te u tala atu 'oku 'ikai ke u lava 'o fakamatala'i 'a e ngaahi mana 'i he Tohi Tapú, pea he 'ikai ke u feinga ke fai ia, ka 'oku ou tali 'a e folofola 'a e 'Otuá. Na'e 'ikai ke u 'i ai mo Siosefa, ka 'oku ou tui ki ai. Na'e 'ikai ke ma'u 'eku tuí mei he saienisí, pea he 'ikai ke u fakangofua 'a e saienisí ke ne faka'auha ia. Ka liliu 'eku fakakaukau ki he 'Otuá mo 'Ene ngāu'é, ko e fakahinohino fakalaumālie pē 'a e 'Otuá te ne liliú."

Fakakofu'i ho'o mo'uí 'aki 'a e tui.

Ko e taimi te ke fili tokanga ai ho ngaahi kaume'á, palani ho kaha'ú 'i ha taumu'a, pea fakakofu'i ho'o mo'uí 'aki 'a e tui, te ke taau ai ke ma'u e feohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni. Te ke ma'u ha 'amanaki lelei haohao. Te ke fakamo'oni mei he me'a kuó ke fouá hono mo'oni 'o e tala'ofa 'a e 'Eikí: "Ko au ko e 'Eikí, 'oku ou anga'ofa

mo angalelei kiate kinautolu 'oku manavahē kiate aú, peá u fiefia ke fakalāngilangi'i 'a kinautolu 'oku tauhi kiate au 'i he mā'oni'oni pea mo e mo'oni 'o a'u ki he ngata'angá. 'E lahi 'a 'enau totongi pea 'e ta'engata honau nāunaú" (T&F 76:5–6).

'Oku ou fakamo'oni ki he ngaahi mo'oni haohaoá ni mo kolea 'a e ngaahi tāpuaki 'a 'etau Tamai Hēvani ke 'iate kimoutolu takitaha, 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

Notes

1. Fakalea 'e Joan Whitney mo fakafasi 'e Alex Kramer, "Far Away Places," 1948.
2. Vakai, James Patterson mo Peter Kim, *The Day America Told the Truth: What People Really Believe About Everything That Really Matters* (1991).
3. Euclid ki a Ptolemy I, mei he *Proclus*, Commentary on Euclid, Prologue.
4. Carl Schurz, lea 'i Positoni, 'Epeleli 18, 1859.
5. http://religiouslife.stanford.edu/memorial_church/inscriptions.html
6. Vakai, Harold B. Lee, 'i he Conference Report, 'Okatopa 952, 17; Thomas S. Monson, 'i he Conference Report, 'Epeleli 1982, 84.
7. Alan Jay Lerner mo Frederick Loewe, *Camelot*, 1960.
8. Thomas S. Monson, 'i he Conference Report, 'Epeleli 2000, 70; pe *Ensign*, Mē 2000, 54; vakai foki, Mark E. Petersen, 'i he Conference Report, 'Epeleli 1952, 104.
9. 'I he Stuart Hample mo Eric Marshall, comp., *More Children's Letters to God* (1967); Hample mo Marshall, *Children's Letters to God: The New Collection* (1991).
10. Vakai, Nicholas G. Morgan, "And Thus History Was Made," *Improvement Era*, Siulai 1940, 399; vakai foki, Preston Nibley, *Exodus to Greatness* (1947), 132–35.